

А. П. ГУСАК

*Андрій Петрович Гусак, аспірант
Волинського національного
університету ім. Лесі Українки*

ВПЛИВ АСОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА НА НАСИЛЬНИЦЬКУ ПОВЕДІНКУ НЕПОВНОЛІТНІХ

У сучасній Україні в ході останній політичних та соціально-економічних перетворень, посилення кризових явищ у всіх сферах суспільного життя, стрімко зріс рівень злочинності, отримали широке розповсюдження різні види протиправної поведінки як дорослих, так і неповнолітніх. Згідно із даними статистичної звітності про зареєстровані злочини і результати роботи на території України за 12 місяців 2008 року виявлено осіб, які вчинили злочини 207740, з них - 13541 неповнолітніх, з них у стані алкогольного сп'яніння 1943, які раніше вчиняли злочини - 1827, у групі - 126. Як показує аналіз спеціальної літератури, неформальне соціальне оточення розглядається як особливе джерело дії на систему поглядів, ціннісних орієнтацій та стереотипів поведінки, особливо молодих людей¹. Саме останні й складають основну масу звільнених з кримінально-виконавчих установ. Аналіз даної сфери соціального середовища є особливо актуальним, оскільки йдеться про процес соціальної адаптації, який припускає, перш за все, відновлення соціально корисних зв'язків і правового статусу громадянина в повному його об'ємі.

Проблемою злочинної поведінки в субкультурах займаються багато науковців, такі як: Ю.Александров, А. Бова, Я. Гилянський, О. Давидова, Ю. Давидов, А. Кравченко, С. Курганов, А. Кучинський, Н. Максимова, Р. Марусте, Л. Мороз, А. Нечаєва, Л. Осьмак, В. Пирожков, І.Роднянська, А. Самсонов, Д. Чукмаїтов, Т. Щепанська, С. Яковенко та інші. Проте небезпечність впливу асоціального середовища саме на формування насильницької поведінки неповнолітніх в умовах сучасної української держави потребує спеціального дослідження, що і є метою даної статті.

Дослідники О. Неживець, М. Скрипник констатують, що звільнені з місць позбавлення волі молоді люди проявляють загалом природне прагнення до дружнього спілкування, до сумісного проведення часу та встановлення найрізноманітніших контактів, в першу чергу з однолітками й іншими особами, з якими їм цікаво проводити час². Однак, звертає на себе увагу той факт, що неповнолітні, звільнені з місць позбавлення волі, досить часто реалізують вказані вище соціальні потреби зовсім не в просоціальній компанії. Так, результати аналізу досліджень ряду вчених дозволили виявити такі дані: близько 32 % звільнених заявило про свої постійні зв'язки з раніше судимими особами, котрим віддавалася перевага в порівнянні з несудимими³. Іншими словами, тільки один з семи звільнених не мав узагалі в своєму найближчому оточенні судимих осіб. Тривожним є і той факт, що частіше за все виникають неформальні зв'язки з особами, котрі характеризуються аморальною та протиправною поведінкою, зокрема, за місцем проживання - 26% опитаних, а також за місцем роботи та навчання - 19 %. Тобто, побутові труднощі, ослаблення сімейного та позасімейного контролю, конфліктні взаємостосунки в трудовому або навчальному колективі, що виникають як до осудження, так і після звільнення з місць позбавлення волі, виштовхують таких осіб в неформальні групи. Останні ж, як правило, мають антигромадську спрямованість.

Вище означене дозволяє констатувати той факт, що неповнолітні, насамперед ті, котрі вийшли на свободу після відбування покарання, не володіють достатньо широкими позитивними соціальними зв'язками. З іншого боку, можна припустити, що у них відсутній також і досвід налагодження таких зв'язків. Це, на нашу думку, пов'язано з рядом негативних чинників, що мають місце як до засудження неповнолітнього, так і під час відбування ним покарання, зокрема у колонії. Таким чином, особливої уваги науковців потребує домінуючий вплив асоціальної

субкультури, вплив кримінальної субкультури та ситуацію соціальної ізоляції у виховних колоніях.

Вважаємо, що при розгляді впливу асоціальної групи за доцільне звернутися, насамперед, до поняття «субкультура». Як зазначає відома дослідниця цього явища Т. Б. Щепанська, з уведенням цього поняття у практику на перший план виступив префікс «sub» (тобто «під»)⁴. Він позначив приховані, неофіційні культурні пласти, що складають «денну поверхню» пануючої культури. В тому ж контексті (щодо ідеології та практики молодіжного протесту проти цінностей споживацького суспільства, трудової етики та технократичної цивілізації) використовувалося і поняття «контркультура». Останнє визначало ідеологію молоді як таку, що руйнує будь-яку культуру взагалі, котра протистоїть культурі як такій. Отже, поняття «субкультура» спочатку визначало явища, що сприймалися як «не-» або «позакультурні». З часом воно отримало інше значення.

Так, сьогодні досить поширеним є тлумачення, подане в Російській соціологічній енциклопедії: «субкультура - (верства, явище та ін.) - термін, що вживається ... для позначення культури груп, об'єднань у межах більш великих культурних утворень, а також використовується для характеристики специфічного способу диференціації розвинутих національних і регіональних культур, в яких разом з основною, класичною тенденцією, існує ряд своєрідних культур, утворень як за формою, так і за змістом відмінних від усталеної культурної традиції, нові в той же час є прямим генетичним породженням останніх»⁵. Що ж до контркультури, то, як наголошує А. І. Кравченко⁶, про це явище можна говорити тоді, коли субкультура виступає у своїх екстремальних формах, тобто культура переростає в протест і тотальне заперечення існуючого ладу. Контркультуру дослідник розглядає як збірну назву для різних за ідейною та політичною орієнтацією протестних груп молоді, котрі свідомо протиставляють свою мету, задачі та атрибутику символіці та меті офіційної культури. Причому молодіжний протест може набувати різних форм: від пасивних до екстремістських; загальнодемократична мета нерідко поєднується з анархізмом; спосіб «некористолобного» життя прийнятий культурним нігілізмом тощо.

До сучасних субкультур, середовище яких може спонукати до вчинення насильницьких злочинів, можна віднести наступні. Гопники - це загальне слово для форми молодіжної культури, яка більше всього поширена в провінційних містах, в передмістях, околицях великих міст. Гопники брали приклад з бандитського способу життя, який рекламувався (та і рекламується) всіма засобами інформації.

Групи. Переважно категорію «групи» складають молоді дівчата, фанати якого-небудь музиканта або групи. Групи всюди сліднують за своїм кумиром і готові на все, щоб бути до нього ближче. Групи полюють за одягом, гудзиками і навіть волоссям своїх кумирів. Підстерігаючи кумира на концерті або за кулісами, вони заздалегідь запасаються ножицями, лезами: володіти клаптиком одягу «бога» - це мрія кожної групи. Справедливо відзначити, що хлопці серед групи теж зустрічаються, але їх все ж таки менше, ніж дівчат. Причому саме чоловіки-групи найбільш непередбачувані в своєму фанатизмі. Досить пригадати вбивцю Джона Ленонна.

Скінхеда. Вперше Skin-Head's з'явилися у Великобританії в середині 60-х років. Скінхедами була робоча молодь із задвірків міст, що іменувала себе «working class kids» («робоча молодь»). На жаль, у нас класичних, традиційних скінхедів просто немає. Абсолютна більшість молоді, задіяної в скінхед-русі, є бонхедами («кістяна голова»). Саме бонхеда пропагують расизм і неонацизм.

Футбольні фанати. Футбольні фанати стали незмінними учасниками матчів. В основному це молоді люди від 17 до 35 років. Субкультура футбольного фанатизму обертається навколо футболу і ради нього. Манера поведінки, сленг, мода, спільність інтересів об'єднують молодих людей, дають їм відчуття значущості. Останнім часом футбол почав асоціюватися з безладами і безчинствами уболівальників.

Спираючись на проведений дефініційний аналіз, вважаємо правомірним вживати поняття «субкультура» щодо впливу підліткових та молодіжних, в тому числі й асоціальних груп, та вираз «субкультура контркультурного характеру» при описі так званої кримінальної субкультури.

Звернемося безпосередньо до впливу асоціальних груп неповнолітніх. Так, актуальним і сьогодня є питання: «Чому підлітки нападають на мирних громадян, викрадають машини, грабують магазини тощо?» Досить довгий час у соціології домінувала думка, що вони відкидають загальнолюдську мораль і дотримуються своєї власної. Однак, дослідження довели, що у підлітків немає цінностей і норм, протилежних загальноприйнятим, вони просто трактуються ними зовсім по-іншому⁷.

Неповнолітні інтерпретують у термінах своєї субкультури, своїх ціннісних уявлень будь-яке явище, з яким вони стикаються. У тому числі й злочин. Так, дослідження С. І. Курганова показують, що хуліганство, наприклад, описується як пустощі, викрадення автомобіля - як тимчасове запозичення, а бійка - як з'ясування відносин⁸. Як наголошує А. І. Кравченко, коли скінхеди нападають на неформалів, вони розглядають свої дії як наведення суспільного ладу та боротьбу за чистоту нації⁹. Інакше кажучи, правопорушник займає позицію месника, а жертва перетворюється на лиходія.

Констатуються факти і самовиправдання¹⁰. Так, від підлітків часто можна чути фрази типу «я нікому не заподіяв шкоди», «вони самі це заслужили» тощо. Зображаючи себе жертвами несправедливого вироку, вони виставляють себе своєрідними лицарями честі: «не мав права бути боягузом», «головне - не кинути друга в біді», «не міг залишити товариша» тощо.

Отже, ефективність профілактики відносно неповнолітніх багато в чому залежить від врахування тієї обставини, що в більшості випадків злочини скоюються неповнолітніми в трупах. Це вимагає від працівників, що займаються такою профілактикою, високого професіоналізму, глибоких соціально-психологічних, психолого-педагогічних і правових знань, організаторських здібностей, наполегливості. Успіх профілактики буде досягнутий, якщо практичні працівники свої зусилля спрямовуватимуть не на придушення та руйнування групи, а на викорінювання причин та умов, які породжують ці групи.

Не можна також не відзначити могутню дію субкультури контркультурного характеру, що процвітає в зонах ізоляції правопорушників, як одну з найсерйозніших обставин, яка ускладнює реадaptaцію неповнолітніх після звільнення їх з місць позбавлення волі. Нерідко вона прив'язує дуже міцно до злочинного середовища тих, хто випадково оступився. Дані опитування підлітків, які виховуються в колоніях¹¹, підтверджують висновок про те, що місця позбавлення волі служать осередком кримінальних традицій, які активно відроджуються та пропагуються. Там великий вплив «зłodів у законі» на основну масу засуджених, особливо молодь. Він проникає і до виховних установ, де перебувають неповнолітні.

Крім безпосереднього впливу «звичайв» кримінальної субкультури на неповнолітнього, своєрідне місце у місцях позбавлення волі займають власне насильницькі дії між ув'язненими. Зокрема, за даними Ю. М. Антоняна, вони складають основну масу злочинів у місцях позбавлення волі¹².

Згідно з узагальненнями ряду дослідників така форма «взаємодії» у кримінальній субкультурі пропонує та дозволяє компенсувати все те, що особа втратила, потрапивши під варту¹³. Однак, насильницькі дії не завжди є протестом. Частіше вони є звичним грубим способом вирішення реальної життєвої ситуації, коли суб'єкт навіть не бажає замислюватися над тим, що можна вдатися до іншої, неагресивної, поведінки. Специфікою насильства у виховних колоніях виступає також і те, що навіть набираючи характеру протесту, воно, зазвичай спрямоване на іншого осудженого. Тобто, якщо один злочинець відбирає щось у іншого, тим самим він намагається компенсувати щось, що у нього забрали проти волі. Зазначимо, що позбавлені свободи незрівнянно гірше захишені, тому об'єктом нападу інших злочинців вони стають набагато частіше.

Особливо яскраво проявляються насильницькі дії щодо так званих «скривджених» та «опущених». їх статус, обумовлений ієрархією кримінальної контркультури та власне особистісними особливостями, не дозволяє без допомоги адміністрації поліпшити своє положення. Проте адміністрація не завжди активна в попередженні таких злочинів і наданні допомоги потерпілому. Тому прес принизливого положення «скривджених» не слабшає, і якщо в даний момент відкрито не зневажають їх людську гідність, то роблять це в іншій формі: з ними просто не спілкуються, не дозволяють сидіти та стояти поряд,

обідати за одним столом і т.д. Заборона на спілкування розповсюджується на всіх, контактувати вони можуть лише один з одним. Як наголошує С. Ж. Жадбаєв, «образливий статус закріплюється за певною особою на весь термін перебування в місцях позбавлення волі та навіть після відбуття покарання»¹⁴.

Вищенаведене дозволяє констатувати, що, потрапляючи в ситуацію позбавлення волі, особа випробовує на собі достатньо агресивний, багатобічний і багатоаспектний вплив. Недостатньо говорити про дію «моралі» злочинного світу, хоча не можна заперечувати її наявність навіть в пенітенціарних установах для неповнолітніх. Потрапивши одного разу в таке середовище, людина дійсно насилу може вирватися з нього. Як констатують В. Худолей та І.Черевко, «в цьому специфічному середовищі складається система жорстких правил. Санкції звичайно тут суворі, жорсткі та засновані на фізичному насильстві. Норми та правила підкріплені специфічними моральними «максимами», котрі іменуються достатньо привабливо: «обов'язок», «справедливість», «чесність», «пошана старших», «сміливість», але на ділі мають однобоккий спотворений сенс»¹⁵. До цього слід додати ідейну обробку свідомості «новачків» старшими та більш досвідченими. Безумовно, така ситуація більш характерна для «дорослої злочинності», серед підлітків в умовах виховної колонії цей ефект дещо менший, але достатньо серйозний, щоб не звертати на нього увагу.

Потрапивши у нове соціальне середовище (у нашому випадку, в колонію), неповнолітній втрачає набуті соціально корисні зв'язки. Відбувається трансформація, накладання, зіставлення переконань, мотивів, оцінок особи з існуючою групою, йде процес взаємопроникнення негативних асоціальних видів і типів суспільних відносин і зв'язків. Така негативна орієнтованість особи може проявитись у: відході від близьких взаємин з рідними людьми, з соціальним середовищем, у якому вона працювала, навчалась до скоєння протиправної дії, а це нерідко призводять до формалізації відносин або до самоізоляції; розмиванні часу, тобто нездатності такої особи будувати плани на майбутнє і взагалі втраті відчуття часу; зникненні здатності до продуктивної праці, виникненні пасивності; невмінні зосередитися, думати, аналізувати; негативній ідентичності, тобто у прагненні знайти ідентичність, прямо протилежну тій, якій віддають перевагу рідні, друзі і яка відповідає моральним нормам та вимогам.

Як констатує В. П. Сальников, «тривале існування індивіда в умовах глобального нагляду та регламентації пригнічує механізм психічної саморегуляції та, по суті, робить людину нездібною до подальшого життя на волі»¹⁶. В цих умовах виникає майже незворотній процес регресу особи. Основний недолік пенітенціарних установ - це відрив людини від її соціального лона, руйнування соціальних зв'язків особи, придушення її здібності до вільного цілепокладання, руйнування її можливості людської самореалізації.

Однак, це провокує природне прагнення до відновлення своєї самоцінності та соціальної значущості. Саме тому, відчуваючи себе частинкою навіть кримінальної групи, особа не просто повністю підпорядковує свою поведінку поведінці групи (це був би звичайний конформізм), а «всією душею» вбирає ідеали, цінності, переживання тієї категорії людей, з якою себе ототожнює. В ситуації виховної колонії під впливом так званої «скупченості»¹⁷, це майже природний і неминучий результат, особливо якщо врахувати всі відзначені нами вище чинники, що впливають на людину в ситуації позбавлення волі (безумовно, ми виділили лише найбільш значущі в негативному значенні). При цьому ми не заперечуємо наявність позитивного впливу. Більш того, наполягаємо на необхідності його актуалізації і підвищенні ефективності, оскільки на сьогоднішній момент результативність пенітенціарної системи в роботі з асоціальними підлітками далека від бажаної.

Таким чином, підсумовуючи все вище означене можна констатувати, що неповнолітній, знаходячись в період позбавлення волі між вимогами режиму та злочинною субкультурою, у край рідко усвідомлено вибирає режим, та й режимні вимоги в своїй винятковості не сприяють відновленню їх соціальної адекватності. Отже, необхідним є створення таких умов, які дозволили б захистити неповнолітнього від впливу асоціального середовища. З іншого боку, при цьому потрібно не зламати особу режимними розпорядженнями та вимогами, а нормативні

стандарти соціуму перетворити на особисто усвідомлені та необхідні. Більш того, вони повинні сприяти зміні особи в просоціальному руслі. У зв'язку з цим перспективним бачимо розробку та впровадження нових принципів режиму, нових основ педагогічної системи в пенітенціарних установах для підлітків, які б спиралися на передові загально-педагогічні технології.

¹ Давидова О. В. Основні чинники формування асоціальних установок особистості. / О. В. Давидова // Проблеми загальної та педагогічної психології: 36. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України: [В 3 т.]. -К.: ДІНІТ. -2000. -Т.2, ч. 4. -С. 63-66; *Осьмак Л.* Профілактика соціальних форм самоствердження підлітків. / Л. Осьмак. // Рідна школа. - 1997. - № 3/4. - С. 37-40.

² *Неживець О. М.* Соціальна адаптація та реабілітація осіб, звільнених з місць позбавлення волі // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. - 2003. - № 4. - С. 259-263; *Скрипник М.* Проблеми соціальної адаптації осіб, що умовно-дostroково звільнюються з місць позбавлення волі. / М. Скрипник // Право України. - 1999. - № 3. - С. 76-77.

³ *Бандурка О. М.* Проблеми соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з виховно-трудових колоній. [Монографія] / О. М. Бандурка, В. М. Трубніков, А. О. Яровий. -Харків: Н.І.В.С., 2003. - С. 156.; *Неживець О. М.* Особливості адаптації та реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. - 2004. - № 3. - С. 233-238; *Татидинова Т. Г.* Социальная реадaptация бывших заключенных. Т. Г. Татидинова // СоцИс. - 1999. - № 3. - С. 57-73.

⁴ *Щепанская Т. Б.* Субкультуры / Т. Б. Щепанская // Современный городской фольклор. - М.: РГГУ, 2003. - С. 12-24.

⁵ Российская социологическая энциклопедия: [Под общ. ред. акад. РАН Г. В. Осипова]. - М.: Издательская группа НОРМА - ИНФРА М, 1999. - 672 с. - С. 507.

⁶ *Кравченко А. И.* Девиантные субкультуры // Кравченко А. И. Социология девиантности. [Электронная библиотека социологического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова] / Альберт Иванович Кравченко - Режим доступа: <http://lib.socio.msu.ru/library>

⁷ *Линник Л. М.* Соціально-педагогічні засади профілактичної роботи з важковиховуваними підлітками: дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук: спец. 13.00.05 - соціальна педагогіка / Леся Миколаївна Линник. - Луцьк, 2006. - С. 208; *Пирожков В. Ф.* Криминальная психология. В 2-х кн. - Кн. 1. Психология подростковой преступности. - М.: «Ось-89», 1998. - С. 124.

⁸ *Курганов С. И.* Мотивы действий несовершеннолетних правонарушителей / С. И. Курганов // Социс. -1989. - №5. -С. 24.

⁹ *Кравченко А. И.* Девиантные субкультуры // Кравченко А. И. Социология девиантности. [Электронная библиотека социологического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова]. / Альберт Иванович Кравченко - Режим доступа: <http://lib.socio.msu.ru/library>

¹⁰ *Осьмак Л.* Профілактик асоціальних форм самоствердження підлітків. / Л. Осьмак. // Рідна школа. - 1997. - № 3/4. - С. 37-40; *Ткаченко С.* Вопросы профилактики и коррекции преступности в подростковом и раннем юношеском возрасте / С. Ткаченко. - Днепропетровск, 1999. - С. 95.

¹¹ *Панасик М. Б.* Соціальна робота з молодими правопорушниками та засудженими в Україні: реалії та перспективи / М. Б. Панасик. // Соціальна політика і соціальна робота в Україні. - 1992. -С. 199-201.

¹² Наказание и исправление преступников: [Пособие] / Под ред. проф. Ю. М. Антоняна. - М.: НИИ МВД РФ, 1992. - 392 с. - С. 35.

¹³ *Костюк М. Ф.* Насилие в местах лишения свободы / М. Ф. Костюк // Законность. - 1998. - № 12. - С. 43-46; *Старков О. В.* Криминопенология, парадоксы наказания и уголовный кодекс / О. В. Старков. // Преступность и правовое регулирование борьбы с ней. - М.: Криминологическая Ассоциация, 1996. - С. 120 с.

¹⁴ *Жадбаев С. Ж.* К вопросу о понятии пенитенциарной криминологии / С. Ж. Жадбаев. // Вестник КазГУ Серия юридическая 2. - Алматы, 1995. - С. 25.

¹⁵ *Худолей В.* Новый подход к исправлению осужденных / В. Худолей, И. Черевко. // Преступление и наказание. - 1998. - № 8. - С. 197.

¹⁶ Социология / [Под ред. В. П. Сальникова]. - СПб.: Лань: СПб - Ун-т. МВД России, 2000. - 415 с.-С. 290.

¹⁷ *Еникеев М. И.* Общая и юридическая психология. В 2 частях. - Ч. 2. Юридическая психология: [Учебник]. - М.: «Юридическая литература», 1996. -560 с. - С. 70.

Отримано 12.03.2009

Резюме

В статті дається оцінка значимости впливу соціальної середовища на поведінку підлітка. Акцентується увага на асоціальному аспекті впливу середовища. Особливе значення приділено розкриттю поняття «субкультура». В статті детально описано асоціальне вплив субкультури кримінального світу, акцентується увага на асоціальному характері субкультури кримінально-виконавчих установ в Україні.

Summary

In the article the estimation of influence of social environment is given on the conduct of teenager. Attention is accented on the a asocial side of influence of environment. The special value gets opening of concept «subculture». In the article asocial influence of subculture of the criminal world is described in detail, presentational acting on asocial character of subculture of criminal establishment in Ukraine.

